

رودكي و وزن شعر فارسي

دکتر بهروز بامدادي استاديار

دانشگاه آزاد واحد مرند

email:b_bamdadi41@yahoo.com

چکیده:

رودكي " آدم الشعراي " صاحب ديوان در زبان فارسي شمرده مي شود . از ديوان بزرگ و هنرنايي هاي شگفت انگيز او نشانه هايي كم از پس غبار زمان به ما رسیده است. اما همين مقدار اندك نيز مي تواند قدرت شاعري وي را به ما بنمايد. يكي از اين مسائل بسيار زيبا و قابل تأمل ، بحث اوزان شعر وي است. رودكي با تكيه بر استاډيش در علم موسيقي ، از اوزان خوش نوا و آشنا براي خوانندگان شعرش بهره مي برد و به راحتی مي توانست سكته و خلاّ هاي احتمالي كلامش را پر كند و گوش نوازي شعر را حفظ كند. او نيازي به تكلف هاي عروضي نداشت . در اين مقاله ي مختصر سعي دارم کاربرد هاي اوزان عروضي را در شعر رود كي نشان دهم .

كليد واژه ها :

شعر رودكي – اوزان عروضي – وزن شعر رودكي – انتخاب وزن .

اگر كسي بناي تحقيق در نخستين سبك شعر ايراني يعني سبك تركستاني يا خراساني يا سبك شخصي رودكي – پدر شعر فارسي- داشته باشد ؛ با ديدن حجم اندكي از شعراو كه از دستبرد زمانه محفوظ مانده است ؛ شايد در نظر اول اين مقدار شعر براي مطالعه و كاوش در ديوان شاعري براي شناخت سبك وي چندان كافي به نظر نيايد . ولي بايد اذعان كرد كه همين مقدار اندك شعر نيز خود در حكم بسيار است و به خوبي اندیشه و هنر شاعري و زيبايي شناسي سخن وي را نشان مي دهد.

رودكي با استفاده از اوزان متنوع در شعرش ، وبا تكيه بر استادي اش در موسيقي زيباترين و گوش نوازترين اوزان را به كار برده است. او چند مثنوي پراكنده دارد كه از هريك ابياي پراكنده به جا مانده است و من اوزان آن ها را بر خواهم شمرد . او به اقتضاي سخنش از اوزان متنوع و متناسبي بهره برده است كه بسامد استفاده از آن ها را نيز نشان خواهم داد.

شايد بيان اين نکته خالي از فايده نباشد كه بگويم خواندن شعر به همراه موسيقي و چنگ موضوع بسيار مهمي بوده كه به كمك رودكي مي آمده و در ترميم و پر كردن خلا شعر توانايش مي ساخته است. در دوره هاي بعد از رودكي كه موسيقي و شعر از هم دور شدند و شاعران امكان و توانايي خواندن شعر را همراه با موسيقي از دست دادند ؛ دچار مشكلات زيادي در انتخاب واژه و وزن شدند . آنان واژه هاي مناسب را بر مي گزیدند و اگر مجبور مي شدند ميان وزن و معني كلمه يكي را انتخاب كنند ؛ حتما اولويت را به وزن مي دادند . اما رودكي هرگز با چنين موضوعي مواجه نبوده است . موضوع ديگري كه خيلي مهم جلوه مي كند ؛ توسل به زيبايي هاي اوزان و ظرفيت اوزاني بوده كه شاعران بعد از رودكي به دنبال آن مي گشتند مثلا اوزان دوري ابرار مهمي در دست شعرا بوده كه براي موضوعات سبك و روان از آن ها بهره مي بردند ولي وقتي در شعر رودكي دقت مي كنيم ؛ اوزان دوري در شعر وي اندك است بي شك نواي چنگ او را از اين كار بي نياز مي ساخت.

موضوعات شعر رودكي متنوع بوده است و من براي اين كه تنوع وزني سخنش را نشان بدهم ؛ آن ها را برمي شمارم :

۱- توصيف : مي ستايي، وصف معشوق، گل ، درخت و...

۲- عشق

۳- مدح : امير ، وزير ، سردار ، شهر و...

۴- گفت وگو با : معشوق، خود شاعر ، راوي و.....

۵- پند و اندرز : ذمّ بي وفايي دنيا ، سفارش به اغتنام فرصت و...

۶- هجو : مدعیان شاعری ، صاحبان قدرت و...

۷- عقاید شخصی و فلسفه ی زندگی

۸- مرثیه : دوستان شاعر ، فضلا و امرا

۹- حسب حال

۱۰ - بثّ الشّکوي

بحث استفاده از اوزان را در دو بخش شرح خواهم داد:

الف : وزن مثنوي ها

ب : وزن اشعار دیوان

الف : رودکی، چند مثنوي داشته که از هر يك ابیاتی به جا مانده است. وي مثنوي هایش را به

ترتیب استفاده از وزن های عروضی به این ترتیب سروده است :

۱- مثنوي در بحر رمل با ۷۸ بیت .

۲- مثنوي در بحر متقارب با ۴۳ بیت .

۳- مثنوي در بحر خفیف با ۲۸ بیت .

۴- مثنوي در بحر هزج با ۱۳ بیت و ۳بیت .

۵- مثنوي در بحر مضارع با ۳بیت .

۶- مثنوي در بحر سریع با ۳بیت .

در دیوان رودکی نیز اوزان را به ترتیب بسامد نشان داده ام . میزان این استفاده ،هر بار بهره –

مندی رودکی در دیوان است چه در يك شعر طولانی ۱۵ بیته باشد ؛ چه در يك بیت باشد که از

يك شعر طولانی به جا مانده است . من هم خواسته ام نشان بدهم رودکی از يك بحر چند وزن را

به کار برده است و هم خواسته ام تعداد دفعاتی را که هر وزن به کار رفته است ؛ چند بار

بوده است :

۱- بحر هزج با ۱۰ وزن بیشترین کاربرد را در این دیوان دارد :

۱/۱- مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن ۱۳ بار

۱/۲- مفاعیلن مفاعیلن فعولن ۱۲ بار

۱/۳- مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن ۸ بار

۱/۴- مفعولُ مفاعِلن فعولن ۵ بار

۱/۵- مفعولُ مفاعیلن مفعولُ مفاعیلن ۴ بار

۱/۶- مفعولُ مفاعیلن مفعولُ فعولن ۲ بار

۱/۷- مفعولُ مفاعِلن مفاعیلن ۲ بار

۱/۸- مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن ۱ بار

۱/۹- مفعولُ مفاعِلن مفاعیلن فع ۱ بار

۱/۱۰- مفاعیلُ فاعِلن مفاعیلُ فاعِلن ۱ بار

در بخش رباعیات نیز اغلب اوزان شجره ی "اخر ب و اخر م" را به کار برده است .

۲- بحر رمل با ۵ وزن دومین بحر است:

۲/۱- فاعلاتن فاعلاتن فاعِلن ۹ بار

۲/۲- فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعِلن ۹ بار

۲/۳- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعِلن ۸ بار

۲/۴- فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لن ۲ بار

۲/۵- فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع ۱ بار

۳- بحر مجتث با ۵ وزن سومین بحر پرکاربرد است:

۳/۱- مفاعِلن فعلاتن مفاعِلن فعِلن ۲۰ بار

۳/۲- مفاعِلن فعلاتن مفاعِلن فع لن ۱۰ بار

۳/۳- مفاعِلن فعلاَتِن مفاعِلن فعلاَتِن ۲ بار

۳/۴- مفاعِلن فعلاَتِن مفاعِلن ۱ بار

۳/۵- مفاعِلن مفعولِن مفاعِلن فعِلن ۱ بار

۴- بحر خفیف نیز با ۵ وزن به کار رفته است:

۴/۱- فاعلاَتِن مفاعِلن فعِلن ۲۰ بار

۴/۲- فعلاَتِن مفاعِلن فع لن ۱۵ بار

۴/۳- فاعلاَتِن مفاعِلن فع لن ۵ بار

۴/۴- فعلاَتِن مفاعِلن فعِلن ۲ بار

۴/۵- فعلاَتِن مفاعِلن فعلاَتِن مفاعِلن ۱ بار

۵- از اوزان بحر منسرح ۴ وزن به کار رفته است :

۵/۱- مفعِلن فاعلاَتُ مفعِلن فع ۱۱ بار

۵/۲- مفعِلن فاعِلن مفعِلن فاعِلن ۲ بار

۵/۳- مفعولِن فاعلاَتُ مفعولِن فع ۱ بار

۵/۴- مفعِلن فاعلاَتُ مفعولِن ۱ بار

۶- بحر متقارب با ۳ وزن مورد استفاده بوده است:

۶/۱- فعولِن فعولِن فعولِن فعولِن ۹ بار

۶/۲- فعولِن فعولِن فعولِن فعِل ۸ بار

۶/۳- فعولِن فعولِن فعولِن ۱ بار

۷- از وزن مضارع ۳ وزن آمده است :

۷/۱- مفعولُ فاعلاَتُ مفاعِلُ فاعِلن ۱۳ بار

۷/۲- مفعولُ فاعلاَتُ مفاعِلِن ۵ بار

۷/۳- مفعولُ فاعلاَتِن مفعولُ فاعلاَتِن ۴ بار

۸- از اوزان بحر رجز ۲ وزن مورد استفاده بوده است:

۸/۱- مستفعّلن مستفعّلن مستفعّلن مستفعّلن ۱ بار

۸/۲- مفاعّلن فاعّلن مفاعّلن فاعّلن ۱ بار

۹- از بحر سریع فقط يك وزن دیده می شود که پر کار برد ترین آن است:

۹/۱- مفتعلن مفتعلن فاعلن ۱ بار

نکته ای که در اینجا باید یادآوری کنم ؛ این است که برخی از این اوزان را دو یا چند

گونه می توان نام گذاری کرد. ولی من نام گذاری رایج آن را در نظر داشته ام. یعنی هر

وزنی که برای آشنایان با عروض ، شناخته بود ؛ ثبت کرده ام .

موضوع دیگر که بسیار مهم است این نکته است که رودکی با تسلطی که بر موسیقی داشته

اوزان شعر را چنان دقیق و پرورده به خوانندگان شعرش عرضه کرده که شنوندگان شعرش

هنوز پس از قرن ها متوجّه تفاوت ارکان عروضی نمی شوند مگر کسانی که بیت رودکی

را بر روی کاغذ بنویسند و به مسائل عروضی و تفاوت های ارکان عروضی توجّه کنند.

سومین نکته ای که همین جا باید به خوانندگان شعر رودکی یاد آوری شود ؛ این نکته است

که از وزن های موسوم به اوزان " مستحدث یا جدید " هیچ نشانی در شعر رودکی نمی بینیم .

بلکه اوزان شعرهای او بیشتر از وزن هایی انتخاب شده است که به آهنگ ترانه ها و اشعار

رایج در ایران پیش از اسلام ، نزدیک باشد و گوش ایرانیان آن ها را زود دریابد یعنی هزج

که آهنگ "فهلویات" بر این وزن بوده است. یکی از نکات جالب در وزن شعر رودکی انتخاب

وزن برای شعر مشهور: "مرد مرادی نه همانا که مرد" است همان گونه که می بینیم این شعر

مرثیه ای است در مرگ مرادی شاعر ولی وزن آن "مفتعلن مفتعلن فاعلن" است که وزنی تندو

رقص آور است و تناسبی با این موضوع ندارد .

نتیجه گیری :

رودکی از بحرهایی در سرودن شعرش استفاده کرده است که موسیقی آن‌ها به وزن اشعار ایرانیان پیش از اسلام نزدیک بوده و گوش ایرانی‌ها آن وزن‌ها را خیلی زود در می‌یافته است و از چند بحر که بحور "مستحدث" یا بحور "جدید" نامیده شدند ؛ هیچ اثری در شعر وی دیده نمی‌شود. چون سبک غالب دوره ی او یعنی سبک خراسانی ، حماسی است ؛ در سخن رودکی نیز وزن "فعولن فعولن فعولن فعل" جایی برای خود یافته است . نکته ی دیگر که بسیار مهم است و بارها برای دانشجویان کلاس عروض من اتفاق افتاده است این است که چون رودکی موسیقیدان بوده و شعرش را به همراهی چنگ می‌خوانده است ؛ به راحتی می‌توانسته خلاً وزنی شعرش را پر کند یعنی جایی که نیاز داشته صدا را بکشد و جای کمی واج‌ها را پر کند به گونه ای که گوش شنوندگان متوجه آن کاستی نشود یا احياناً اگر لازم می‌دیده صدا های کلام را به هم می‌فشرده است تا سنگینی در وزن ایجاد نشود و چون کلمات تند ادا می‌شد ؛ افزونی واج‌ها را گوش شنونده ی شعر در نمی‌یافت اما امروز که فراگیران فن عروض شعر را جدا از موسیقی یاد می‌گیرند خیال می‌کنند که اشکال وزنی در شعر رودکی بیشتر از شعر شعرای دیگر است در حالی چنین چیزی امکان ندارد و بعید می‌نماید .

منابع :

- ۱- رازي ، شمس الدين محمد بن قيس ، المعجم في معايير اشعار العجم ، به كوشش سيروس شمييسا چاپ اول ، انتشارات فردوس ، تهران ۱۳۷۳
- ۲- شمييسا ، سيروس ، فرهنگ عروضي ، چاپ دوم ، انتشارات فردوس و انتشارات مجيد ، تهران ، ۱۳۷۰
- ۳- ميرزايف ، عبدالغني ، ابو عبدالله رودكي و آثار منظوم رودكي ، نشریات دولتي تاجيكستان ، استالين آباد ۱۹۵۸ .
- ۴- نفيسي ، سعيد ، محيط زندگي واحوال و اشعار رودكي ، چاپ سوم ، امير كبير ، تهران ، سال؟